

FILOZOFIA

ČASOPIS ÚSTAVU FILOZOFIE A SOCIOLOGIE
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

ROČNÍK 44, 1989, číslo 2

FILOZOFIA A FORMOVANIE SPOLOČENSKÉHO VEDOMIA

Prestavba a problémy, s ktorými sa stretávame v etape urýchlenia všetkých oblastí spoločenského života, kladú zvýšené požiadavky na oblasť ideologickej práce a jej spojenia s riešením praktických úloh. Tieto požiadavky súvisia najmä s riešením najdôležitejšej úlohy — preorientovať spoločenské vedomie v smere urýchlenia sociálno-ekonomickejho rozvoja socialistickej spoločnosti na základe vedecko-technického pokroku.

Preto je pochopiteľné, že vzrastá aj význam štúdia podmienok a mechanizmov utvárania a reprodukcie socialistického vedomia más. Bez odhalenia prameňov jeho protirečivosti a jasnej predstavy o týchto procesoch nemá zmysel hovoriť o možnosti vedeckého riadenia duchovnej sféry spoločnosti a o vytváraní adekvátnych podmienok pre formovanie komunistického svetonázoru v masovom meradle. Toto štúdium prisľúcha nielen marxisticko-leninskej filozofii, ale aj sociológii, sociálnej psychológií a ďalším spoločenským vedám.

Pri riešení praktických problémov vzniká celý rad ilúzií a očakávaní. Ilúzia niektorých prístupov spočíva v presvedčení, že problém sa vyriešil, keď sa vyriešil na teoretickej rovine. V súvislosti s vedecko-technickou revolúciou a narastaním významu vedy v spoločenskom živote toto presvedčenie silne čoraz viac a umocňuje ho téza, že bez vedy nemožno dnes riešiť praktické problémy v žiadnej dôležitej oblasti spoločenského života. Zabúda sa pritom, že veda nie je jediným spôsobom poznávacej aktivity. Je iba jej najefektívnejším spôsobom, a preto sa na nej zakladá aj najefektívnejšia praktická aktivita. Ľudia však konajú mnohokrát aj bez vedy, a napriek tomu na základe mnohých pokusov a omylov konajú účinne, i keď veľmi zdľhavo, nákladne, a teda neefektívne. Nemáme pritom na mysli skutočnosť, že často využívajú výdobytky vedeckého myslenia bez toho, aby si toho boli vedomí, čo svedčí o tom, že „všeobecný intelekt“ sa stal skutočne všeobecným, nadobudol povahu životno-praktického receptu a ľudia si ho prestali uverdomovať ako fakt vedomia. Je to reálny proces spredmetňovania vedomia v praktickej činnosti ľudí. Je to vedomie stelesnené v činnosti.

Skutočnosť, že sa ľudia v niektorých oblastiach činnosti môžu zao-

bíť bez vedeckého poznania, vonkoncom neznamená, že by sa v dnešnej dobe mohli zaobiť bez vedeckého poznania vôbec. Moderný život so svojimi špecifickými požiadavkami kladie mimoriadne nároky na efektívnosť konania, ktorá spočíva v úsporách času, prírodných zdrojov, energie a ľudských súl. Bez vedy nie je dnes možné riešiť nijaké dôležitejšie problémy spoločenského života, teda ani problém efektívnych zmien v spoločenskom vedomí.

Filozofické bádanie stojí v tejto súvislosti pred množstvom aktuálnych úloh. Jednou z nich je problematika každodenného vedomia ako tej vrstvy či úrovne poznania, ktorá odráža svet javov a v ktorej sa začína formovať pocitovanie a chápanie sveta i normy správania a konania konkrétneho človeka. Aké sú vzťahy každodenného vedomia a socialistickej ideológie? Ako sa v každodennom vedomí odrážajú ekonomicke, sociálne, politické a kultúrne procesy a ako sa reflekujú príslušné teoretické koncepcie týchto procesov?

Je nepochybne, že problémy každodenného vedomia nemožno riešiť mimo rámca všeobecnofilozofických, resp. metodologických úvah, osobitne tých, ktoré sa týkajú problému spoločenských zákonov, dialektiky objektívnych podmienok a subjektívneho faktora v socialistickej spoločnosti, chápania sociálneho determinizmu a podobne. Na jednej strane si totiž ľudia volia spôsoby svojej činnosti, svoju „každodennosť“ na základe presvedčenia, v ktorom zohrávajú velkú úlohu filozofické, právne, politické, náboženské i iné idey, o ktorých oprávnenosti a hodnote sú presvedčení; na druhej strane je faktom, že i ľudia, ktorí sú presvedčení o hodnote politických, morálnych alebo estetických princípov, nekonajú vždy podľa nich. Existujú teda príčiny, či dôvody, ktoré niekedy vedú ľudí k iným spôsobom činnosti, než sú tie, ktoré vyplývajú z apriórne predpojatých predstáv. Dejiny ukazujú, že ľudia sa len málokedy riadili „čistým“ ideálom, ktorý sa im ponúkal vo forme náboženskej alebo filozofickej teórie. Bolo by preto chybné a nedostatočné vysvetlovať ich činnosť len na základe osvojenia si tej-ktorej teórie, či na základe jej nedostatočného osvojenia alebo neporozumenia tejto teórii. Konkrétna činnosť ľudí je výrazom komplexného vplyvu podstatných vzťahov, ktoré existujú v konkrétnej spoločenskej situácii a determinujú v celej zložitosti reprodukcii každodenného života ľudí, skupiny alebo triedy.

Dnes, keď kladieme dôraz na význam ľudského činiteľa, musíme si uvedomiť, že všetko, čo tvrdíme o zákonitostiach vývoja socialistickej spoločnosti, je výrazom vyvíjajúcej sa podstaty socializmu, a teda podlieha vývojovej modifikácii, ktorá závisí od jej nositeľov-ľudí, ktorí konajú v určitej situácii a sú nositeľmi určitej kvality spoločenského vedomia. Dokonca aj také javy, ako je alkoholizmus, vandalizmus, kriminalita a iné negatívne javy v spoločenskom živote, nie sú len výsledkom nedostatočne osvojených alebo neosvojených morálnych zásad danými jednotlivcami či skupinami, ale majú istú živnú pôdu v reálnych strán-

kach spoločenských podmienok a vzťahov. Sú cudzie ideálom socializmu, odporujú jeho humánnnej podstate; parazitujú však na rozporoch jeho vývoja a deformáciách jeho leninských princípov v praxi; a sú aj sprievodným javom nedostatočného rozvinutia jeho podstaty a absencie schopnosti, ochoty či vôle rešpektovať potreby a nevyhnutné tendencie spoločenského vývoja. Vyplývajú z faktického spoločenského postavenia ľudí a sú často výrazom ich nespokojnosti s týmto postavením.

Pri analýze problémov vedomia je preto nevyhnutné brať do úvahy mnohostrannosť determinácie obsahu vedomia konkrétnych ľudí, a to z hľadiska objektívnych okolností, tak aj daností subjektívnej povahy. Významnú rolu tu zohráva úroveň pôsobnosti výchovnovzdelávacích, právnych, politických a ďalších inštitúcií a inštitútorov.

Do pozornosti filozofických (a ďalších teoretických) analýz sa dosťáva preskúmanie tézy o „vnášaní ideí do vedomia más“. Akú platnosť, aký zmysel, akú funkčnosť má v súčasných podmienkach rozvoja socialistickej spoločnosti? Ako ju interpretovať? Aké prostriedky, ktorými spoločnosť disponuje, sú vhodné pre formovanie vedomia ľudí, k aým dôsledkom vedie ich použitie? Možno mať istotu o správnosti toho-ktorého postupu v tejto oblasti? Otázky sú vhodné, vyjadrujú obavy, či je človek nestane objektom manipulácie, o čom svedčí nemálo príkladov z dejín i súčasnosti. Ideový zápas, ktorý prebieha okolo problematiky „ľudských práv“ sa uvedených otázok priamo dotýka a burzoázna propaganda (ale aj politika) si na nich chce často „prihriať svoju polievku“.

Odpovedať na položené otázky možno otázkou: má spoločnosť, ktorá si kladie humánne ciele, právo ponechávať človeka bigotnosti, hre živelných prírodných a sociálnych sôl či zneužívaniu moci a podobne? To môže vyhovovať tým, ktorí chcú hrať úlohy intelektuálnej, mocenskej, politickej či inej elity, pozerat sa na masu ľudí z výšin svojho postavenia a manipulovať ňou. Mnohí sa však pokladajú za elitu iba vďaka celkom slabému intelektuálnemu postaveniu, ktoré je živou pôdou pre pestovanie snobizmu.

Pravdu je, že ľudia majú „svoju každodennosť“, ktorá má svoju ideologickú nadstavbu (každodenné vedomie), a nie vždy sú ochotní ju prekročiť. Aby v tomto ohľade mohla filozofia, vedecký komunizmus a ďalšie spoločenské vedy účinne niečo zmeniť, nestačí len adekvátnou formou sprostredkovať ľuďom obsah spoločenskovedných teórií. Nepochybujeme, že to má svoj význam. Ak by sme však zostali len pritom, čím by sa toto stanovisko líšilo od osvietenského racionalizmu? Je celkom zrejmé, že treba najprv formovať potrebu poznávať, čo súvisí s estetickou, morálnou, politickou výchovou, a najmä s celou škálou kultúrnych aktivít v širokom zmysle slova, ktorých cieľom je dosiahnuť harmoniu poznania, dobra a krásy ako pravdy historického procesu. Každý iný prístup k zmene vedomia ľudí je dnes nevyhnutne obmedzený. Ne môže vyhovovať našej spoločnosti z hľadiska jej progresívneho pohybu, ale ani jednotlivcovi z hľadiska utvárania a napĺňovania jeho životných

perspektív. Treba preto vynaliezť účinné prostriedky, ktoré zrušia základ, na ktorom sa reprodukuje falošné každodenné, nezriedka (ba možno aj prevažne) pragmatické vedomie. Týmito prostriedkami je vedec-ky zdôvodnená tvorba podmienok každodennej reprodukcie individuálneho života, dôsledne rešpektujúca všetky známe vývojové parametre človeka. Zmena každodennosti, nerešpektujúca tento základ, je vo svojej tendencii človeku nepriateľská.

Každý zásah do vedomia ľudí sa týka určitého kultúrneho kontextu, ktorý sa napriek rozvinutosti politických, právnych, morálnych a psychologických koncepcii nemení tak rýchlo, ako by sme si to často želali. Účinný zásah musí byť citlivým zásahom do prostredia, rešpektujúcim sociokultúrne, psychologické, demografické, vekové i iné zvláštnosti, ktoré sú životným prameňom obsahov každodenného vedomia. V opačnom prípade dosiahneme pochybné, disharmonické chápanie celku. Vpád vedy do každodenného života, ktorý väčšinou ľudia zaznamenávajú a „absorbuju“ v podobe nových spotrebnych predmetov a technických zariadení a podobne, nevyvoláva v nich vždy len nadšenie a obdiv. Aby ich pozitívne prijali a adaptovali na ich vlastnosti, možnosti, nároky, atď. musí tomu predchádzať kultúrna a vzdelanostná invázia, sprostredkujúca nielen príslušné informácie, ale vyvolávajúca aj prirodzenú zvedavosť a snahu meniť podľa premyslených, nevnútených kontextov svoje vlastné prostredie. Teoreticky sa teda treba pripraviť na vypracovanie takýchto konceptov. Žiada si to veľký počet kvalifikovaných pracovníkov, ktorí sú schopní zvažovať všetky psychologické, etické, sociologicke i demografické, etnografické a ďalšie hľadiská, aby ľudia mohli byť živými a tvorivými účastníkmi tohto procesu.

V histórii sa reakčným silám často darilo ľudí sfanatizovať, priviesť ich k takým spôsobom činnosti, ktoré nezodpovedajú ani ideálom, ani každodenným predstavám normálneho človeka. Fanatik nevyberá prostriedky. Koná slepo, lebo verí, že naplnenie ideálu je už celkom blízko. Preto nemožno s ideálmi hazardovať, inak rýchlo nastane sklamanie. Veda má vypracúvať spôsoby, ako ich dosahovať, účinné koncepty, ktoré napomáhať každodennej ľudskej činnosti. Umožní to aj postupné upevňovanie teoretických východísk v každodennom vedomí, zdokonalovanie noriem každodenného života. Bez toho sa ľahko možno vyhnúť nebezpečenstvu pragmatizmu a dosiahnuť presadenie vedecky zdôvodnených morálnych noriem a princípov. Je žiaduce vziať si poučenie z faktu, že dehumanizačný účinok vedy a techniky viedol v západných štátach k rozšíreniu pragmatizmu nielen ako ideológie, ale aj ako každodennej životnej normy. Vpád pragmatizmu do života spoločnosti podráva úlohu ideálu a životných perspektív, napomáha praxi, v ktorej sa človek stáva prostriedkom naplnenia mocenských a iných ambícii druhých ľudí.

Človek potrebuje ideály. Filozofia a iné spoločenské vedy sú povo- lané napomáhať pri ich tvorbe. Treba si však uvedomiť, že aj ten naj-

čistejší ideál sa môže zdeformovať. Úsilie o čistotu ideálov nie je len vecou ich propagovania, ale záležitosťou neustáleho boja za premenu každodennosti v duchu ideálov. Tento boj sa nedá vyhrať len v boji ideí, to znamená len v oblasti samotného vedomia ľudí. Niet totiž pria-nej logickej a čistej cesty, ktorá vedie od všeobecnej idey ku konkrétnemu človeku. „Niet takého mostu a nikto nikdy takýto most nepostaví“, ak máme v tejto súvislosti parafrázovať slová Karola Marxa.

Ludská idea je spočiatku oveľa silnejšia a príťažlivejšia ako možnosti a schopnosti realizovať ju. Vyžaduje si preto neustále zvažovanie prostriedkov a metód jej uplatnenia v živote ľudí, spoločnosti, utvárať reálne možnosti jej pôsobenia v konaní ľudí. Mnohé futurologické úvahy, projekty budúcej spoločnosti, technické idey a predstavy o budúcej supertechnickej spoločnosti neberú veľmi často do úvahy premisu, že vzhľadom na riešenie iných životne dôležitých úloh nebudú jednoducho prostriedky na ich realizáciu, čo samo o sebe si bude vynucovať zamyslieť sa nad doterajšími spôsobmi činnosti, a teda i nad stratou určitých ideálov a možnosťou ich naplnenia v blízkej budúcnosti. Nie sú to fantastické technické ideály, ani ideály neohraničeného blahobytu, ktoré budú podstatne určovať spôsob našej činnosti v najbližších desaťročiach, ale v prvom rade idey, vyzývajúce k riešeniu globálnych problémov ľudstva, idey a ideály, obsahom ktorých je mierová budúcnosť sveta, sociálny pokrok, humánne spoločenské pomery a slobodný rozvoj človeka, jeho osobnosti.

M. Štefanko